

KIPÇAKÇA VE OSMANLICA *şaltak* HAKKINDA*

Anadolu Ağızlarında ve Osmanlıcada Moğolcadan Geri Ödünçleme Bir Söz Hakkında Notlar

Mehmet ÖLMEZ**

*Türk dilinden başka meşgalesi olmayan,
üretken üstadımız Kemal Eraslan Beyefendiye*

Osmanlıca metinler, sözlükler derya, umman hacmindeki hazinelerinden bugün bizlere yeri geldikçe damla damla meyvelerini sunmakta, bizi aydınlatmaya devam etmektedirler. Bizler de çözülmesi kimi yerlerde, zaman zaman kolay olan veya kolay görünen bu damlalarla meşgul olmaya devam etmekteyiz.

Bu satırlarda yer vereceğim örnek kelime, Eski Türkçeden günümüze, İpek Yolu'nun başlangıcından İstanbul'a, Moğol bozkırlarından Sibiryaya ovalarına, Mançu Hanedanlığından Osmanlı İmparatorluğuna, geniş bir coğrafyada, uzun bir dönemde, çeşitli kılıklarda seyahat eden Eski Uygur kültürüne özgü Türkçeden Moğolcaya ödünçlemelere ve Moğolcadan da Türkçeye geri ödünçlemelere dayanan bir unsurdur.

Meşhur Osmanlı sözlüğü Şemsettin Sâmî Efendi'nin *Kâmûs-ı Türki*'sinde *ş'ITAq* şeklinde yazılan ve *şaltak* okumamız gereken bir söz ile karşılaşırız (Ş. Samî 784 a). Sözlükte kelimenin manası "kavgacı, çâpres" olarak verilmiştir.

شلاق } ص . چپلاق، عاری،
برهنه ؛ شلاق مللاق =

Kelimemiz Sir J. Redhouse'un *Osmanlıca-İngilizce Sözlük*'ünde *ı* ile *şaltak* okunacak şekilde yazılmış ve kelimenin T. kısaltmasıyla Türkçe olduğu belirtilmiştir:

şaltak quarrelsome, clamorous (Redhouse 1134a).

Steingass'ın *Farsça-İngilizce Sözlük*'ünde de benzer anlam ve okuyuşla yer alan kelimemizin Türkçe olduğu T. kısaltması ile gösterilir:

* Bu makale, A. Kuruşanov anısına 27.11.2015 tarihinde Kazakistan'da okunan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, E-posta: olmez.mehmet@gmail.com

şiltāk injustice, violence; a dispute with one upon false grounds, accusation, litigation

Yukarıda yer alan, alanının en çok başvurulan üç eserinde yer alan bu kelime hem *şiltak* hem de *şaltak* okuyuşlarıyla yer almaktadır. Acaba bu farklı okuyuşların bir sebebi var mıdır?

Osmanlıcada yer alan Türkçe hazinesini ortaya koymayı amaçlayan *Tarama Sözlüğü*'ne baktığımızda *a* ile *şaltak* “çığırtkan, arsız” karşılığını buluruz. *Tarama*'da *Şamus Tercümesi*'nden alınan şu kayıt yer alır:

Bu söz Arapça “al-kahtam” sözünün karşılığı olup “furû-maye olarak şamatacı, çağırğan adama denir ki *şaltak* la'bir olunur.” (TarS 3647)

Kelimemiz *şaltak* ve *şiltak* olarak iki ayrı şekilde *Derleme Sözlüğü*'nde de geçer: **şaltak** (II) çok bağırın kimse (Telin, Gürin – Sivas) (DerS 4719a)

şaltak kara çalma, suç atma; yaygara (Uluşiran, Şiran – Gümüşhane; Bünyan – Kayseri) (DerS 4724b)

Kelimemiz gözlerden kaçan bir kaynakta da, Meninski'nin abidevî çalışmasında *şiltāk* olarak Farsça kaydıyla (p.) yer alır:

şiltāk Falsâ causâ inventâ cum aliquo contendere, criminatio, contentio, lis: *alsis* cumulus. *Caft.* (Meninski, II, 2852)

Bütün bu verilere baktığımızda karşımıza *şaltak* ~ *şiltak* şeklinde iki ayrı okunuşu olan, anlamı da “yaygaracı, bağırıp çağırın, şamatacı, kavgacı, (her şeye) bir sebep / bahane bulan” ve “müfterî, iftira atan, kara çalan, (birisine) suç atan, haksız yere bir başkasını suçlayan” olan bir söz karşımıza çıkmaktadır. Peki bu sözün kökeni ve asıl anlamı nedir?

Kelimenin *ı* ile okunan *şiltak* şekline bakılınca daha eski şeklini ve manasını tanımamız zor olmaz, kelime Moğolca *şiltag*'dan başka bir şey değildir:

şiltağ cause, motive; excuse, pretext; trick, ruse (sebepl, güdü; mazeret, bahane; hile, oyun, taktik) Lessing 707 b.

Lessing'in sözlüğünde kelimenin *şilta-*, *şiltağan*, *şiltağla-*, *şiltağlal*, *şiltağtai* gibi geniş bir ailesini buluruz. Halhaca şekil *a* ile karşılaştığımız şekillerle örtüşür: *şaltag* (Lessing 707b).

Moğolcadan Farsçaya geçen şekil dolayısıyla G. Doerfer'in çalışmasında ayrıntılı bilgi ve örnekler vardır, konuyla, Farsça şekillerle ilgili olarak oraya bakılması yeterlidir: Doerfer, I, § *şiltāq*, 358-360.

Farsçanın yanı sıra kelime Kürtçede de görülür: *şiltax* iftiracı; *şiltaxî* iftira; bir kimseye kasıtlı ve asılsız suç yükleme (Sözlük/Ferheng, 281 a).

Kelimemiz en eski Kıpçak kaynaklarında da görülür:

şilta- (EZ) bahane bulmak

şiltalı, **şiltak** (EZ) bahaneli, özürlü

şiltov (CC) iftira

Moğolca *şiltağ* sözü ve buradan türemiş çok sayıdaki kelime günümüz Türk dillerinde bulunabilir. Bunun için sözlüklere şöyle bir bakmak yeterlidir. Ben burada sadece üç dilden daha örnek vermekle yetineceğim:

Kazakça

sıltaw / **сылтау** “bahane”, *сылтау іздеу* “bahane aramak”, *сылтау табу* “bahane bulmak”, *сылтау ету ~ сылтаурату* “bahane etmek”; *сылтауы бар* “bahanesi var”, *сылтау жоқ* “bahanesiz” (Türkçe- Kazakça Sözdik, 78 a, 632 a).

Kırgızca

şıltoo bahane, sebep, vesile, taallül (yalandan bahanelerle bir işten kaçınma); *şıltosuu menen* bahanesiyle.

şıltoolo- bahaneler bulmak ve taallül etmek; *birbirine şıltoolop çatışat* (kabahati, işi) birbirine yükletiyorlar.

şıltosuz taallül etmeden, savsalamadan. (Kırgız Sözlüğü, 686 b / *шылтоо, шылтооло-* vb. Киргизско-русский словарь, 919 b)

Tuvaca

ıldak sebep, bahane, gerekçe (TuvW 118 a)

sıldag neden, bahane, sebep (TuvW 248 b)

Tuvaca iki ayrı şeklin bulunması, iki ayrı dönemde veya iki farklı Moğol dilinden Tuvacaya geçmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Bu kelime için ayrıca bk. B. Khabtagaeva, 74, 226.

Peki Moğolca sözün aslı nedir? Bunun cevabı ise çoktan beri çok iyi bilinmektedir: Eski Uygurca *tiltag* “sebeptir”.

Eski Uygurca kelime özellikle Budist metinlerde Sanskritçe *hetu*, Çince 因 *yin* karşılığında Budizm terimi olarak kullanılmıştır. *tiltag* için Clauson ve M. Erdal’ın aşağıda anılan çalışmalarına bakmak yeterlidir. Budizmde *hetu*, *pratyaya*’nın (Çince 緣 *yuan*) karşılığı olarak da kullanılabilir (JapaneseEBD 128a, 54a); *pratyaya* ise Uygurcada genelde *basutçı* “yardımcı” karşılığındadır: *avant tiltag* esas ve yardımcı (ikincil) sebep *hetupratyaya* (Çince 因緣 *yin yuan* = Moğolca *şıltagan nöküçeldüğü*), Tri kaya 738. satır, açıklama 226; *basutçı* UigWB NB II.1 40 “Hilfursache (yardımcı/ikincil sebep)”, *adkak* maddesi altında; UigWB NB II.1 276 *artokrak basutçı tiltag* “pratyaya, ikincil yardımcı sebep”, *artokrak* maddesi altında; ayrıca krş. UigWB NB I.1. *atan-*, *ämgät-*, *är-* maddeleri içerisi (101, 138, 154).

til “dil, lisan” +*da-* ile türediği kabul edilen kelime, Orta Moğolcadan beri çeşitli biçimlerde Moğolcada görülmekte olup daha sonra Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla tarihî ve çağdaş Kıpçak dilleri ile Çağatay dillerinde yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Eski Türkçe *ti-/ti-* hecesi Moğolcada *çi-* olmakla birlikte bu kelimedeki *şi-* olmuştur. Bu gelişme çok iyi bilinmektedir, dolayısıyla burada tekrarına lüzum yoktur. N. Poppe’nin çalışmalarına bakılması yeterlidir.

tiltag ve *tilta-* sözleri için Clauson’un sözlüğü ile M. Erdal’ın morfoloji çalışmasına bakılabilir (Clauson 494a, 494b; Erdal 208, 456). Türk dillerindeki çeşitli biçimleri için Clauson’da, W. Radloff’un sözlüğünden yer verilen şekillere bakılması yeterlidir.

Sonuç: Osmanlıca ve Anadolu ağızlarına ait verilerde görülen *şaltak* (~ *şıltak*) “kavgacı” sözü Mo. *şıltak* ile birleştirilmeli ve Türkçede (Anadolu ağızlarında) görülen Moğolca unsurlar arasına katılmalıdır. Kelimenin “sebeptir” karşılığındaki

şiltak sözünden anlamının bir ölçüde farklı olarak “kavgacı, şamatacı, (bir bahane ile) sorun çıkartan” kullanımı ve *a* ile *şaltak* olması gözlerden kaçmasına sebep olmuş olmalı.

Ek:

Eski Türkçe *tiltağ* sözünün Moğolca *şiltag* sözünden geri ödünçlenen şekilleri; burada yer alan şekiller Yong-Söng Li, *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul 2004, 717-718’den alınmıştır. Örnek cümleler ile aynı kökten türemiş olan *şiltan* (*şiltagan*) ve *tiltağ* sözleri için anılan çalışmanın § II.B. 114 ile II.B.125. maddelerine bakılabilir (718-719 ile 736-737):

Harezmi Türkçesi *siltag* “bahane” (Nehcü’l-Ferâdis 112/9)

Özbekçe *siltaw* (силтов) “sebepl, neden” (URS: 367) (seyrek kullanılır)

Karayca (th) *siltaw* (сылтау) “bahane” (KRPS: 491),

(h) *siltay* (сылтай) “sebepsiz çekişme; iftira, bühtan” (KRPS: 492),

(k) *siltaw* (сылтау) “bahane, serbepl; sebepsiz çekişme” (KRPS: 492)

Karacayca-Balkarca *siltaw* (сылтау) “sebep, neden; bahane, mazeret; gebelik” (KBRs: 583)

Kazakça *siltaw* (сылтау) “münasip bir bahane; yalandan sebep; mazeret” (KRS: 312)

Karakalpakça *siltaw* (сылтау) “sebep, neden, bahane” (KkRS: 603)

Nogayca *siltaw* (сылтау) “sebep, neden, bahane, mazeret” (NRS: 320)

Tatarca *siltaw* (сылтау) “bahane; gönderme, atıf” (TRS: 495)

Başkurtça *hiltaw* (һылтау) “bahane, sebep” (BRS: 644; BRsUr: 750)

Kırgızca *şiltō*, (Güney ağızları) *şiltak* (шылтоо, шылтак) “sebep, bahane, mazeret” (KiRS: 919)

Tuvaca *çıldak* (чылдак) “sebep, neden” (TvRSPa: 531; TvRS: 555),

sıldag (сылдаг) “bahane; neden, sebep” (TvRSPa: 380; TvRS: 396)

Karagasça *siltag* (сылтаг) “sebep, neden, bahane; hastalık, hayvanların salgın hastalığı” (ToRS: 66)

Yakutça *siltah* (сылтах) “sebep, bahane” (YRS: 357)

Çuvaşça *siltav* (сӑлтав) “bahane, sebep, neden, gerekçe” (ÇRS: 318; ÇRSSk: 349)

Kaynaklar:

Ayabek, Bayniyazov – Bayniyazova Janar, 2007: *Türükşe-Kazakşa Sözdik*, ed. Kenan Koç, Almatı.

CC: Grönbech, Kaare, 1942: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.

Clauson, Gerard 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford DerS: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII, TDK, Ankara 1963-1982

Doerfer, Gerhard 1963-1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter*

- besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. 1-4: Türkische Elemente im Neupersischen.* Wiesbaden.
- Erdal, Marcel 1991: *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon.* Bd. 1-2. Wiesbaden.
- EZ: Atalay, Besim, 1945: *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul.
- JapaneseEBD, 1991: *Japanese-English Buddhist Dictionary*, Tokyo.
- Khabtagaeva, Bayarma, 2009: *Mongolic Elements in Tuvan*, Wiesbaden.
- Lessing, F. D., 1960: *Mongolian-English dictionary*. Los Angeles.
- Li, Yong-Söng, 2004: *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul.
- Meninski, 1680: *Thesaurus Linguarum Orientalium / Turcicae-Arabicae-Persicae / Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, I Von *elif* bis *chy*, II Von *dal* bis *lam*, III Von *mim* bis *je*, IV *Grammatica Turcica*, V *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persicum*, VI *Index der türkischen Wörter*. Franciscus à Mesgnien Meninski. Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez, İstanbul 2000.
- Poppe, Nicholas, 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Wiesbaden.
- Redhouse, Sir James, 1890: *A Turkish and english Lexicon*, Constantinople.
- Sözlük/Ferheng, 2014: *Kürtçe-Türkçe / Türkçe-Kürtçe Sözlük*, F. Karademir, N. Gümüş, Z. İlhan, A. Korkut, TDK, Ankara 2014.
- Steingass, F., 1892, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London (1988, 8th impression
- Şemsettin Sami Efendi, 1317-1318 (Hicrî): *Ķâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- TarS: *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-VIII , TDK, Ankara 1963-1977:
- Trikaya: Wilkens, Jens, 2000: *Die drei Körper des Buddha (trikaya)*, Turnhout. (Berliner Turfantexte. 21.)
- TuvW: Mehmet Ölmez, 2007: *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*, Wiesbaden.
- UigWb NB I.1: Röhrborn, Klaus 2010: *Uigurisches Wörterbuch*. Neubearbeitung. I. Verben. Bd. 1: *ab- – äzüglä-*. Stuttgart.
- UigWb NB II.1: Röhrborn, Klaus 2015: *Uigurisches Wörterbuch*. Neubearbeitung. II. Nomina. Bd. 1: *a – asvık*. Stuttgart
- UigWb: Röhrborn, Klaus 1977-1998: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. I-VI. Wiesbaden.
- Yudahin, K. K., 1945: *Kırgız Sözlüğü*, I, çev. A. Taymas, TDK Ankara.
- Yudahin, K.K., ²1965: *Kirgizsko-Russkiy slovar'*, Moskva.